

Φανταστικοί κόσμοι: Οι χάρτες στη Λογοτεχνία, τις Εικαστικές Τέχνες και τις Τέχνες του Θεάματος

Μαρία Παζαρή, Αρχαιολόγος, Δρ. Ιστορία της Χαρτογραφίας

ΓΑΚ-ΙΑΜ Αρχείο Χαρτογραφικής Κληρονομιάς

Σε αυτό το βίντεο, θα δούμε πώς οι χάρτες μπορούν να περιγράψουν τόπους της φαντασίας, αλλά και να βοηθήσουν τον άνθρωπο να εκφράσει τα συναισθήματα, τις σκέψεις και τις προσδοκίες του σε σχέση με τον κόσμο που τον περιβάλλει.

Ο χάρτης είναι ένα απαραίτητο εργαλείο για τον άνθρωπο, προκειμένου να γνωρίσει, να καταγράψει και να διαχειριστεί τη γεωχωρική γνώση και κατανόηση. Στην πραγματικότητα, χωρίς τους χάρτες δεν θα ξέραμε πώς είναι ο κόσμος μας! Προκειμένου να καταλάβουμε πόσο σημαντικοί είναι οι χάρτες και πώς επηρεάζουν τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον περιβάλλοντα χώρο, αρκεί να αναλογιστούμε αυτό που ονομάζεται «παράδοξο της απεικόνισης»: Μπορούμε να δούμε τον εαυτό μας; Έχουμε δει ποτέ το σύνολο του σώματός μας με τα μάτια μας; -Όχι. Ο άνθρωπος δεν μπορεί, λόγω της φυσιολογίας του, να έχει άμεση εποπτεία του ίδιου του σώματός του, χρειάζεται μια αναπαράσταση. Το ίδιο συμβαίνει και με τον κόσμο. Ακόμα και από το Διάστημα, ο άνθρωπος δεν μπορεί να έχει ταυτόχρονη και άμεση εποπτεία όλου του κόσμου.

Από πολύ νωρίς, λοιπόν, προτού ακόμα ανακαλυφθεί η γραφή, οι άνθρωποι άρχισαν να κατασκευάζουν απεικονίσεις του χώρου στον οποίο ζούσαν. Συγκεκριμένα, από τότε που οι άνθρωποι χρειάστηκε να διαχειριστούν τις σχετικές με τον γεωχώρο πληροφορίες:

- Να περιγράψουν τον κόσμο (τους)
- Να ταξιδέψουν στη θάλασσα και στη στεριά
- Να διαχειριστούν τη γη
- Να δημιουργήσουν οικισμούς, πόλεις, κράτη
- Να κατασκευάσουν έργα διαχείρισης της γης (δρόμους, αρδευτικά κανάλια...)
- Να διερευνήσουν το άγνωστο
- Να κυριαρχήσουν στον κόσμο!

Οι παλαιότερες απεικονίσεις χώρου για διαχείριση γης βρίσκονται σε συμβολικές αναπαραστάσεις/βραχογραφίες, από τη 2η χιλιετία π.Χ. Αλλά και αργότερα, έχουμε από την αρχαιότητα εξαιρετικά λεπτομερείς απεικονίσεις, απαραίτητες είτε για τη διαχείριση και την οργάνωση της ζωής στις πόλεις, είτε για τη διαχείριση των αγροτικών εγκαταστάσεων, είτε για τη ναυσιπλοΐα ή ακόμα για τη συγκέντρωση γεωχωρικών πληροφοριών. Οι απεικονίσεις αυτές μοιάζουν πολύ με τους χάρτες που έχουμε συνηθίσει να βλέπουμε σήμερα (π.χ. ο βαβυλωνιακός χάρτης της πόλης Nippur, 16^{ος} αι. π.Χ., πτολεμαϊκοί χάρτες του 2^{ου} αι. σε αντίγραφα του 12^{ου}-13^{ου} αι.),

και μερικές φορές είναι εντελώς αντισυμβατικοί, αλλά απολύτως λειτουργικοί (όπως ο οδοιπορικός Ποϊτινγκεριακός Πίνακας ή οι χάρτες που χρησιμοποιούν για τη ναυσιπλοΐα οι Inuit ή οι κάτοικοι των νησιών Marshall).

Είναι γεγονός ότι σχεδόν όλοι οι πολιτισμοί που δημιουργήθηκαν και υπήρξαν στη Γη προσπάθησαν να απεικονίσουν τον κόσμο. Και μάλιστα, σε μια απολύτως φυσιολογική διαδικασία, ξεκινούσαν την καταγραφή αυτή από τα μέρη που γνώριζαν καλύτερα, τις περιοχές όπου ζούσαν οι ίδιοι. και σιγά σιγά επέκτειναν τον κύκλο της γνώσης. Όμως, για πολλούς αιώνες, κανένας ανθρώπινος πολιτισμός δεν γνώριζε το σύνολο του κόσμου μας! Αυτό λοιπόν που είναι εξαιρετικό, είναι ότι συχνά συνυπάρχει η καταγραφή της πραγματικότητας με τη συνειδητοποίηση του Άγνωστου, ότι δηλαδή υπάρχουν ολόκληροι κόσμοι εκεί έξω που περιμένουν να τους ανακαλύψουμε.

Έτσι, έρχεται η φαντασία του χαρτογράφου να συμπληρώσει ό,τι λείπει στην απεικόνιση, συχνά αντλώντας υλικό από θρησκευτικές δοξασίες, μύθους και παραδόσεις. Οι Αιγύπτιοι, για παράδειγμα, απεικόνιζαν τη θεά Nut, τη θεά της Νύχτας, να κρατάει στην αγκαλιά της τον Κόσμο. Οι Βαβυλώνιοι πρόσθεταν στην περιφέρεια του γνωστού κόσμου τις ανεξερεύνητες περιοχές. Σε απεικονίσεις από την Ινδία και την Κορέα, ο γνωστός κόσμος απεικονίζεται στο κέντρο, ενώ στην περιφέρεια συνυπάρχουν αναρίθμητες άγνωστες χώρες και αναρίθμητοι παράδεισοι και κολάσεις ή φανταστικές χώρες, όπως αυτές των Γιγάντων, των Αθανάτων, των Γυναικών, των Κοντών, των Μαλλιαρών και των Λευκών Ανθρώπων, των Αβρά Κομφών Κυριών κ.ο.κ. Αλλά και στους μεσαιωνικούς χάρτες *mappemundi* τυπολογίας OT (*Orbis Terrarum*), συμβολικές αναπαραστάσεις της οικουμένης, μπορεί να συνυπάρχουν τόποι από τις Ιερές Γραφές, από την κλασική γραμματεία ή από τη μυθολογία, χωρίς χρονολογική διάκριση, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, όπως στον χάρτη του Αββαείου Wastminster (1265) ο Κόσμος, με τις γνωστές πόλεις και ηπείρους του, να παρουσιάζεται ως το Σώμα του Χριστού, σε μια ενιαία αντίληψη του φυσικού και του μεταφυσικού. Αλλά και στους νεότερους χρόνους, την εποχή που οι ευρωπαϊκές χώρες ανακάλυπταν την Αμερική, έκαναν τον περίπλοο της Αφρικής και ταξίδευαν σε άλλες, άγνωστες μέχρι τότε περιοχές, οι δυσκολίες που συναντούσαν στις διαδρομές τους έπαιρναν συχνά τη μορφή μυθικών τεράτων: γοργόνες, φτερωτά ψάρια, γιγάντια καλαμάρια και θαλάσσια κήτη αποκτούν μια θέση μέσα στο Άγνωστο!

Θα πρέπει να έχουμε βέβαια υπόψη ότι αυτό δεν ήταν και τόσο περίεργο. Βλέπετε, μέχρι τους νεότερους χρόνους, οι χαρτογράφοι δεν ταξίδευαν! Συγκέντρωναν πληροφορίες από ταξιδιώτες, εμπόρους και ναυτικούς, τις κατέγραφαν και συχνά συμπλήρωναν στοιχεία που είτε γνώριζαν από διαβάσματα (τη μυθολογία ή τη θρησκευτική παράδοση), είτε δεν ήταν διασταυρωμένες πληροφορίες, είτε απλώς τα αντλούσαν από τη φαντασία τους (Κάποιοι μπορεί να το παράκαναν κάπως!).

Παρατηρώντας λοιπόν την προσπάθεια του ανθρώπου να καταγράψει τη γνώση του για τον χώρο, εδώ και χιλιάδες χρόνια, και τη μεγάλη πρόοδο που έχει γίνει μέχρι σήμερα, που μπορούμε να έχουμε εύκολα, χωρίς κόπο ή περιορισμούς, πρόσβαση στη γεωγραφική πληροφορία μέσω των κινητών και των υπολογιστών μας, συνειδητοποιούμε ότι οι χάρτες έχουν δύο επίπεδα ανάγνωσης: Σε πρώτο επίπεδο οι χάρτες καταγράφουν τη γνώση του ανθρώπου για τον κόσμο και του επιτρέπουν να την διαχειριστεί, σε ποικίλες δραστηριότητες σχετικές με τη ζωή των ατόμων και των κοινωνιών. Χρειάζεται, βέβαια, να θυμόμαστε ότι και πάλι, ακόμα και ο πιο ακριβής χάρτης είναι μια απεικονιστική σύμβαση, με τους περιορισμούς της Τεχνολογίας και των προϋποθέσεων που θέτει η επιστήμη της Χαρτογραφίας, προκειμένου να εξυπηρετήσει ανάγκες λειτουργικότητας. Αυτό σημαίνει ότι, παρά την τεράστια τεχνολογική πρόοδο, η εικόνα που έχουμε για τον κόσμο μέσα από τις απεικονίσεις του δεν είναι απολύτως ακριβής! Μπορεί να παρουσιάζει παραμορφώσεις, να επηρεάζεται από τους περιορισμούς των χαρτογραφικών προβολών, της κλίμακας και της γενίκευσης. Γι' αυτό, χρειάζεται να ξέρουμε να διαβάζουμε σωστά τη γλώσσα των χαρτών – αυτό όμως είναι αντικείμενο άλλης διήγησης!

Υπάρχει όμως και ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης στους χάρτες. Η σχέση του ανθρώπου με τον χώρο δεν αφορά μόνο τη γνώση και την πληροφορία. Συνδέεται με έννοιες πολύ σημαντικές για την ανθρώπινη επιβίωση και τον συναισθηματικό κόσμο του: Την ανάγκη να νιώσει ασφάλεια σε καταφύγια ή την ελευθερία να ανακαλύψει καινούρια πράγματα καταργώντας τους όποιους περιορισμούς, να αντιμετωπίσει αδιέξοδα, να διορθώσει τον πραγματικό κόσμο, που μπορεί να είναι άδικος και σκληρός, να οραματιστεί νέους κόσμους και πολλά άλλα. Έτσι, οι χάρτες χρησιμοποιήθηκαν για να «εικονογραφήσουν» πνευματικές, πολιτικές και κοινωνικές αναζητήσεις ή στις Τέχνες.

Στην ιστορία της Χαρτογραφίας έχουμε πολλά παραδείγματα χαρτών, στους οποίους οι δημιουργοί τους εκμεταλλεύτηκαν στο έπακρο τα σύμβολα και τους κώδικες, για να επικοινωνήσουν έννοιες σχετικές με τη γνώση και την κυριαρχία στον κόσμο. Πρόκειται για μια «μεταφυσική διάσταση» των χαρτών: «Αν γνωρίζω τον κόσμο, έχω και εξουσία επάνω του. Κι αυτή είναι μια δύναμη που θα επιδείξω, για να την μάθουν όλοι!» Έτσι, ανθρωπομορφικοί και γελοιογραφικοί χάρτες χρησιμοποιήθηκαν για να δηλώσουν τις σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας μεταξύ κρατών. Πολυτελείς χάρτες, με επιμελημένη διακόσμηση και μεγάλες διαστάσεις, έντυσαν αρχοντικά μέγαρα και παλάτια: Βλέπουμε τέτοιες περιπτώσεις στη Στοά των Γεωγραφικών Χαρτών στο Βατικανό, στα φλωρεντινά παλάτια ή στις τεράστιες υδρόγειους του Coronelli για τον Λουδοβίκο 14ο, τον Βασιλιά-Ήλιο.

Οι χάρτες όμως, όπως είπαμε, έχουν τη δύναμη να εικονογραφήσουν τους κόσμους της φαντασίας. Αυτή τους η διάσταση τους έκανε εξαιρετικά αγαπητά εργαλεία

συγγραφέων, καλλιτεχνών και στοχαστών, που αναρωτήθηκαν για τα όρια της απεικόνισης και τη σχέση της με τον πραγματικό κόσμο. Από τον Αριστοφάνη, που πρώτος αναρωτήθηκε μπροστά σε χάρτες του γνωστού κόσμου αν μπορούσε να επηρεάσει την πραγματικότητα επεμβαίνοντας στην απεικόνισή της, μέχρι τον D.H. Lawrence, τον γνωστό συγγραφέα της *Αλίκης στη Χώρα των Θαυμάτων*, που έδειχνε περισσότερη εμπιστοσύνη στον κόσμο της φαντασίας, και τον φιλόσοφο Alfred Korzybski που έκανε τη σαφή διάκριση ανάμεσα στην πραγματικότητα και την απεικόνισή της, τον χάρτη και την επικράτεια δηλαδή, ο άνθρωπος δεν έπαψε να αναρωτιέται και να εκφράζει τις αναζητήσεις του μέσα από χάρτες.

Ποίηση-Τραγούδι

Η ίδια αυτή αναζήτηση για τα όρια φαντασίας και πραγματικότητας, τους περιορισμούς της απεικόνισης και τη διεύρυνση των ορίων της αντίληψης, όπως εκπροσωπείται στους χάρτες, φαίνεται ότι συνεχίζει να εμπνέει τους ποιητές. Τα «ψέματα» που λένε οι χάρτες (κατά τη νομπελίστρια ποιήτρια Wislawa Szymborska), η «άλλη πραγματικότητα», η γενναιόδωρη διεύρυνση των ορίων και των ανθρώπινων δυνατοτήτων και η επιθυμία για αναζήτηση νέων κόσμων είναι θέματα που επανέρχονται στην ποίηση και στη στιχουργική.

Λογοτεχνία

Στη λογοτεχνία, σημείο αναφοράς είναι οι χάρτες που συνοδεύουν την πρώτη έκδοση της *Ουτοπίας* του Sir Thomas More, μια περιγραφή της ιδανικής Πολιτείας. Οι χάρτες που εικονογραφούσαν το υπέροχο αυτό νησί της φαντασίας στις πρώτες του εκδόσεις (Louvain 1516, Basil 1518), δημιουργούσαν την ψευδαίσθηση στον αναγνώστη ότι το νησί υπήρχε στην πραγματικότητα! Η επίδρασή τους ήταν τόσο μεγάλη, ώστε για χρόνια μετά συναντούμε σε χάρτες που αποτυπώνουν τις ανακαλύψεις των νέων χωρών, κάπου στον απέραντο ωκεανό, το νησάκι της Ουτοπίας, σαν σύμβολο των ονείρων και των ελπίδων για έναν καλύτερο κόσμο. Πάρα πολλοί καλλιτέχνες εμπνεύστηκαν από τους κόσμους της φαντασίας και τους εικονογράφησαν, αφήνοντάς μας:

- Συμβολικούς χάρτες, των οποίων τα τοπωνύμια και οι διαδρομές μπορεί να περιγράφουν τις ερωτικές διαδρομές και τις σχέσεις αγάπης και γάμου (matrimonial maps).
- Χάρτες που δίνουν υπόσταση σε ιδανικές αόρατες πόλεις, όπως οι Αόρατες Πόλεις του I. Calvino.
- Χάρτες που κάνουν πραγματικούς τους κόσμους των μύθων, όπως γίνεται στους κόσμους του J.R.R. Tolkien.
- Χάρτες που ζωντανεύουν τους κόσμους των παραμυθιών.

- Χάρτες που περιγράφουν μια άλλη διάσταση, δυστοπίες και κόσμους της λογοτεχνίας του Φανταστικού.
- Ή ακόμα χάρτες που περιγράφουν μεν τον πραγματικό κόσμο, αλλά με τις φανταστικές ιστορίες των λογοτεχνικών ηρώων, οι οποίες αποκτούν υπόσταση και γίνονται λίγο πιο αληθοφανείς ακριβώς επειδή αναγνωρίζουμε τις περιοχές και τα κοινά σημεία με την πραγματικότητα –ιδανικό παράδειγμα εδώ οι περιπέτειες των ηρώων του Ιουλίου Βερν.

Με τον ίδιο τρόπο, αποκτούν υπόσταση και θέση σε έναν ενιαίο κόσμο φαντασίας και πραγματικότητας το μικρό γαλακτικό χωριό του Αστερίξ, η Γκόθαμ Σίτυ και πολλοί άλλοι ήρωες και τόποι των κόμικς.

Θέατρο / Κινηματογράφος / Παραστατικές τέχνες

Αλλά και στο Θέατρο, στον Κινηματογράφο και στις άλλες παραστατικές τέχνες, ένας χάρτης μπορεί να δημιουργήσει τη σύνδεση, να ορίσει το πλαίσιο δράσης, να ζωντανέψει έναν φανταστικό κόσμο ή να κάνει πιο πραγματική τη δράση των ηρώων, είτε εμφανιζόμενος στα σκηνικά είτε παίζοντας πιο ενεργό ρόλο στην πλοκή. Δεν είναι δύσκολο να αναγνωρίσουμε σε αυτές τις αναπαραστάσεις την επίδραση που είχαν οι χάρτες του παρελθόντος ή να εκτιμήσουμε τις πιο αφαιρετικές παραστάσεις, τη γλώσσα του χάρτη, που με μερικές γραμμές και σύμβολα μπορεί να αναπαραστήσει ολόκληρους κόσμους.

Εικαστικές τέχνες

Στις εικαστικές τέχνες, χάρτες ενσωματώνονται στη σύνθεση, ανασυστήνουν τόπους και χώρους της ιστορίας, δημιουργούν εικόνες του ασυνείδητου, υπερτονίζουν τις απεικονιστικές δυνατότητες, σχολιάζουν τις μετακινήσεις και την επίδραση του χρόνου στον άνθρωπο. Σε άλλες περιπτώσεις, η μορφή, οι γραμμές, τα σύμβολα και τα χρώματα της χαρτογραφικής απεικόνισης εμπνέουν νέα πεδία για επιπλέον διεύρυνση και πειραματισμούς. Άλλοτε αναρωτιούνται για τον τρόπο που ο τόπος διαμορφώνει την προσωπικότητα και την ανθρώπινη συνείδηση και άλλοτε διερευνούν, με τη βοήθεια των σύγχρονων χαρτογραφικών τεχνολογιών (GPS), τη σχέση που αναπτύσσει ο άνθρωπος με το περιβάλλον του, τις συναισθηματικές του αντιδράσεις στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος και τον τρόπο με τον οποίο σωματοποιούνται, το αποτύπωμά του στον χώρο και τον χρόνο.

Η επιστήμη της Χαρτογραφίας έχει αναπτύξει ιδιαίτερους κλάδους που διερευνούν τις δυνατότητες των χαρτών να αποτυπώσουν με τρόπο εύληπτο και εύχρηστο συναισθήματα και σχέσεις αναφορικά με τον τόπο που ζούμε. Έχουμε έτσι χάρτες συναισθημάτων και αισθήσεων, όπως οι χάρτες που καταγράφουν μυρωδιές ή ακούσματα, χάρτες που καταγράφουν προσωπικές εμπειρίες και ένταση συναισθημάτων στον τόπο που ζούμε ή χάρτες που μας προσφέρουν την ευκαιρία

να δούμε έναν γνωστό μας τόπο με τα μάτια του άλλου, σαν τον χάρτη της Θεσσαλονίκης με τα μάτια των άστεγων (Eye Am Thessaloniki, 2017). Οι δυνατότητες είναι απεριόριστες και προσφέρουν εξαιρετική έμπνευση για να δημιουργήσουμε τους δικούς μας χάρτες του κόσμου, με τα συναισθήματα, τις προσδοκίες, τα όνειρα και τα σχέδιά μας.

Βιβλιογραφία

Barber P. (2005). *The Map Book*. Walker Books.

Harmon K. (2010). *Map as Art: Contemporary Artists Explore Cartography*. Princeton Architectural Press.

Harmon K. (2003). *You Are Here: Personal Geographies and Other Maps of the Imagination*. Princeton Architectural Press.

International Cartographic Association, Commission on Art and Cartography, <https://artcarto.wordpress.com/>.

Obrist H.U (2014). *Mapping It Out: An Alternative Atlas of Contemporary Cartographies*. Thames and Hudson Ltd.

Reddeman C. (2019). *Cartographic Abstraction in Contemporary Art: Seeing with Maps* (Routledge Advances in Art and Visual Studies). Routledge.

Παζαρλή Μ. Και Ν. Πλούτογλου (επιμ.). «Χάρτες και Τέχνες». Σειρά σεμιναρίων για εκπαιδευτικούς ή/και φίλους των χαρτών. ΓΑΚ-ΙΑΜ-Αρχείο Χαρτογραφικής Κληρονομιάς http://www.maplibrary.gr/Education_el.htm.